

Αριστοφάνη

σύγνεφα

(ΝΕΦΕΛΑΙ)

Απόδοση-διασκευή:

Χάρης Ταμπάκης

Αγρίνιο 2006

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΦΡΑΣΤΗ

Η προσωπική μου γνωριμία με το έργο του Αριστοφάνη προέκυψε μέσα από ανοίκειους δρόμους, οι οποίοι δεν είχαν και πολλά να κάνουν με την επίσημη εκπαίδευση, τους θεσμούς δηλαδή που είναι επιφορτισμένοι με την έρευνα και τη διδασκαλία των έργων της αρχαίας γραμματείας. Μαθητή ακόμη, θυμάμαι, με είχε συναρπάσει η πρωτότυπη δουλειά του Διονύση Σαββόπουλου πάνω στους «Αχαρνείς», οι οποίοι προορίζονταν να παρουσιαστούν από το «Θέατρο Τέχνης» (1977). Μετέπειτα, ωριμάζοντας, κοινωνήσα στην πολύτιμη παρακαταθήκη του ίδιου του «Θεάτρου Τέχνης», η οποία είναι συνυφασμένη με το πνεύμα του Κάρολου Κουν και τις μελωδίες του Μάνου Χατζηδάκι. Μου φάνηκε σα να ξανάβρισκα την παλιά, λησμονημένη, κι ωστόσο πάντοτε θερμή πατρίδα των παιδικών μου χρόνων. Ηλικιώνόμενος μελέτησα συστηματικότερα τα πρωτότυπα κείμενα, στην αρχή κάτω από την καθοδήγηση των μεταφράσεων του Κώστα Βάρναλη, πάντοτε ωστόσο νιώθοντας, εκ των πραγμάτων, μία απόσταση από το γλωσσικό του ύφος. Κατά τρόπο παράλληλο με τα προηγούμενα μήκη κύματος θέλω να πιστεύω ότι κινήθηκε και η δική μου εργασία. Σήμερα πλέον θεωρώ ότι είναι πολύ δύσκολο να ξεπεράσει κανείς τις διδασκαλίες του Κουν, οι οποίες συγκροτούν την ερμηνευτική παράδοση του *λαϊκού* Αριστοφάνη, έξοχα συντονισμένες τόσο με τη δραματική τέχνη της κωμωδίας όσο και με τη λαϊκή μας παράδοση και με το πνεύμα του αρχαίου ποιητή, πράγμα που αποτελεί το ουσιαστικότερο ζητούμενο. Γιατί, εντέλει, το ζήτημα σε κάθε περίπτωση είναι να λειτουργήσει προς τη σωστή κατεύθυνση η δραματική μηχανή.

Εξηγούμαι εδώ κάπως εκτενέστερα: αν υποθέσουμε ότι μπορούμε να διακρίνουμε σε κάθε λογοτεχνικό έργο ένα πλέγμα αναγκαιότητας όσον αφορά την παραδεδομένη μορφή του λόγου και άλλο ένα όσον αφορά το πνεύμα του, η κωμωδία, κατά τη γνώμη μου, προβάλλει με μια ιδιαίτερη απαίτηση: για να συμπράξει ο θεατής στο έργο και να λειτουργήσει ο μηχανισμός του κωμικού, είναι απαραίτητο πολύ συχνότερα να θυσιαστούν τα μορφικά στοιχεία προς όφελος της πνευματικής και δραματικής περιουσίας. Το πρόβλημα αυτό ίσως να μην προβάλλει τόσο έντονο στην περίπτωση των αρχαίων τραγωδιών, όπου οι μύθοι φαντάζουν πλέον οικείοι στον αρχετυπικό τους χαρακτήρα. Για πόσους αιώνες σκοτώνεται ο Αγαμέμνονας και δολοφονεί η Μήδεια τα παιδιά της... Κι

ωστόσο ο μελετητής συναντά και εκεί σημεία στα οποία αισθάνεται έντονη την έλλειψη πόρων στην προσπάθεια κατανόησης. Ας επικαλεστούμε ως παράδειγμα το πρώτο χορικό του αισχυλικού *Αγαμέμνονα*, το οποίο αναφέρεται σε ένα πλέγμα μυθολογικών και θρησκευτικών αντιλήψεων ιδιαίτερα σκοτεινό για τις δικές μας προσλαμβάνουσες παραστάσεις.

Το ίδιο πρόβλημα εμφανίζεται περισσότερο οξυμένο όταν αναλαμβάνει να επιχειρήσει κανείς τη μεταφορά των κωμικών έργων σε άλλη γλώσσα ή και σε άλλη εποχή, όπως συμβαίνει κατά πάγιο τρόπο με τα έργα του Αριστοφάνη. Η συχνή χρήση του λογοπαίγνιου, οι λαϊκές, καθημερινές εκφράσεις και οι δηκτικές αναφορές σε πρόσωπα και πράγματα που συνιστούν τη σφαίρα επικαιρότητας εκείνης της μακρινής εποχής, ακούγονται ως κενές περιεχομένου από το σημερινό θεατή. Τα στοιχεία του κωμικού αναζητούν τα ανάλογά τους στον καιρό μας, για να μπορέσει να λειτουργήσει τόσο η κριτική όσο και η σάτιρα. Διότι, ας μην ξεχνάμε, αποστολή του κωμικού έργου είναι να προκαλέσει στο θεατή την ψυχαγωγία μέσω της ευθυμίας. Αν δεν τα καταφέρει, θα έχει αποτύχει τόσο το έργο όσο και ο ποιητής. Επειδή όμως τα εργαλεία του κωμικού ποιητή, όπως αναφέραμε, χαρακτηρίζονται από έναν έντονο βαθμό επικαιρότητας, ο μεταφραστής του αναγκάζεται συστηματικά να προσαρμόζει κατάλληλα τη μορφή του λόγου του, προκειμένου να καταφέρει να διασώσει το πνεύμα του κωμικού. Έτσι, στην απόδοσή μας περιορίστηκαν οι αναφορές σε πρόσωπα και γεγονότα τα οποία εκτιμήθηκε ότι θα ήταν άγνωστα και ακατανόητα στην πλειονότητα των θεατών. Όπου κατέστη δυνατό, οι αναφορές αυτές εκσυγχρονίστηκαν. Με αυτή τη λογική αναβαπτίστηκε ο «Στρεψιάδης» του αρχαίου κειμένου σε «Στριμούρας» και ο «Φειδιπίδης» σε «Φειδίας». Στη γλώσσα μας, το ένα όνομα ακούγεται «μαλλιάρό» — για να χρησιμοποιήσω έναν παλιό φιλολογικό αναθεματισμό —, ενώ το άλλο αρχαιοπρεπές, ό,τι πρέπει για τους «καθαρούς» Νεοέλληνες αστούς.

Η χειρουργική αυτή εργασία καθίσταται πολύ πιο έντονα αναγκαία όταν το κωμικό έργο παρουσιάζεται στο φυσικό του χώρο, δηλαδή επί σκηνής. Εκεί η απαίτηση της ακρίβειας — η οποία θα ενδιέφερε πρώτιστα έναν μελετητή στη βιβλιοθήκη — ωχριά μπροστά στην αμείλικτη αξίωση του κοινού να διασκεδάσει, να ψυχαγωγηθεί. Εδώ το έργο βρίσκει το στόχο του ή αστοχεί, εδώ λειτουργεί ή όχι η δραματική μηχανή. Με βασικό γνώμονα λοιπόν αυτό το κριτήριο, εργάστηκα πάνω στο κείμενο προσπαθώντας να αναδείξω δραματικά το πνεύμα του κωμικού, περισώζοντας ταυτόχρονα τις διδαχές του. Αφουγκράστηκα και ακολούθησα περισσότερο τον παλμό του έργου παρά το γράμμα του. Ελπίζω να τα κατάφερα κάπως σ' αυτή την ακροβασία.

Οπωσδήποτε, ένας φιλόλογος θα είχε να επιτελέσει διαφορετική εργασία, σεμνύμενος τις επιταγές της επιστημονικής του πειθαρχίας. Έτσι όμως ο Αριστοφάνης δεν

μπορεί να ζήσει παρά στα μυαλά των ειδικών και τα έργα του φαντάζουν ξέπνοα. Ομολογώ ότι χρωστάω πολλά στον Κώστα Βάρναλη, γιατί με την εργασία του κατάφερε να ισορροπήσει με παραδειγματικό τρόπο μορφή και περιεχόμενο, ενώ ταυτόχρονα μου προσέφερε μια πολύτιμη γλωσσική παρακαταθήκη, σύντροφο στην απόδοση του αρχαίου λόγου.

Θα πρέπει ωστόσο να υποστηρίξω ότι η απόδοσή μου δεν είναι εντελώς μετέωρη. Οι *Νεφέλαι*, κατά τη γνώμη μου, εμφανίζουν την ιδιαιτερότητα, μέσα στο σύνολο του αριστοφανικής δραματουργίας που διαθέτουμε, η κριτική τους να μη στρέφεται τόσο ενάντια στο πολιτικό κατεστημένο όσο ενάντια στην ανανεωτική πνευματική κίνηση της εποχής. Αυτό σημαίνει ότι στόχος της σάτιρας γίνεται κάθε πηγή εκφοράς νεοτερστικού ή αυτεξούσιου λόγου, δηλαδή λόγου που ξεφεύγει από τα πλαίσια των καθιερωμένων και παραδοσιακών κοινωνικών αξιών. Με άλλα λόγια, ο Αριστοφάνης σατιρίζει εδώ συλλήβδην τους ποικίλους διανοούμενους που δραστηριοποιούνταν εκείνη την εποχή στην πνευματική κονίστρα της Αθήνας και αυτό το κάνει επιλέγοντας να αναγορεύσει σε εμβληματική φυσιογνωμία το Σωκράτη του Σωφρονίσκου. Να είναι άραγε τυχαίο;

Βρισκόμαστε, θυμίζω, γύρω στα 423 π.Χ., τη χρονιά που διαγωνίστηκαν οι *Νεφέλαι*. Είναι η εποχή όπου κυρίαρχο ρεύμα στην ελληνική διάνοηση αποτελεί το ιδιαίτερο κίνημα διαφωτισμού το οποίο συνηθίζουμε να αποκαλούμε *Αρχαία Σοφιστική*, με ονομαστότερους εκπροσώπους τον Πρωταγόρα από τα Άβδηρα, το Γοργία το Λεοντίνο και τον Ιππία τον Ηλείο. Είναι δύσκολο να αποτιμήσει κανείς εν συντομία την ουσιαστική προσφορά της *Σοφιστικής* στην αναθεώρηση των φιλοσοφικών και επιστημονικών αρχών, των εκπαιδευτικών και κοινωνικών αντιλήψεων. Το σημαντικό είναι ότι οι εκπρόσωποί της αφενός προώθησαν ιδέες και θέσεις καινοτόμες, αφετέρου δε υπήρξαν πρωτοπόροι σε έναν τομέα από τον οποίο αναδύθηκε μία νέα απαίτηση και αντίστοιχα μια νέα θεσμική πραγματικότητα για τον αρχαίο πολιτισμό: η ανάγκη για ανώτερη εκπαίδευση. Οι Σοφιστές δεν προβάλλονταν ως απλοί γραμματοδιδάσκαλοι αλλά ως κάτοχοι και διδάσκαλοι ανώτερων γνώσεων. Χαρακτηριστικό της πρακτικής τους αποτελεί ότι συχνά περιόδευαν σε διάφορες πόλεις εκφωνώντας *διαλέξεις* και διδάσκοντας τους ενδιαφερόμενους *επ' αμοιβή*. Ο Πρωταγόρας, ως κατεξοχήν παράδειγμα, υπήρξε — καθώς λέγεται — ο πρώτος που ζήτησε αμοιβή για τις διαλέξεις του.

Η ανώτερη εκπαίδευση που παρείχαν οι Σοφιστές φαίνεται να σχετίζεται στενά με τη *Ρητορική*, νοούμενη όχι μόνο ως ικανότητα ευφράδειας αλλά — κυρίως — ως ικανότητα *αντιλογίας* και επιχειρηματολογίας. Γνωρίζουμε από γραπτά και μαρτυρίες τις ρητορικές επιδόσεις του Γοργία στους πανηγυρικούς και επιδεικτικούς λόγους, τον εγκυκλοπαιδισμό που πρέσβευε ο Ιππίας και αρκετά στοιχεία για το σχετικισμό που εξέφραζε στα έργα και στις διδασκαλίες του ο Πρωταγόρας. Οι Σοφιστές δεν απευθύνονταν ως

δάσκαλοι σε παιδιά αλλά σε νέους που επεδίωκαν να διαπρέψουν τόσο στην ιδιωτική όσο και στη δημόσια ζωή. Εντέλει έγιναν μόδα στους μεγαλοαστικούς κύκλους της φιλόδοξης νεολαίας των Αθηνών, η οποία γοητευόταν από το νεοτερικό ή και ανατρεπτικό ύφος του λόγου τους, υποκίπτοντας ενίοτε απερίσκεπτα στην αίγλη και στις επιταγές του συρμού. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα παρορμητικού νεαρού, ανυπόμονου να θητεύσει στη σοφιστική παρουσιάζεται από τον Πλάτωνα στον πρόλογο του *Πρωταγόρα* του.

Ρητορική, αντιλογίες και λογικά τεχνάσματα, αγώνες λόγων, διαλέξεις, εριστικές συζητήσεις, ανατρεπτικές προσεγγίσεις, λεπτολογίες, όλα αυτά είναι στοιχεία της Σοφιστικής με τα οποία οι *Νεφέλαι* στήνουν το κωμικό παιχνίδι τους. Εδώ όμως προκύπτει ένα σοβαρό πρόβλημα: κανένας απ' όσους θεωρούμε ως επιφανέστερους εκπροσώπους της Σοφιστικής δεν αναφέρεται ρητά στο κείμενό μας. Αντίθετα, εκείνος ο οποίος προβάλλεται ως φορέας όλων αυτών των στοιχείων που αναφέραμε είναι ο Σωκράτης, γεγονός που συνιστά μία από τις μεγαλύτερες σπαζοκεφαλιές στον τομέα των αρχαιοελληνικών σπουδών. Και δεν είναι μόνον αυτό: Ο Σωκράτης εμφανίζεται επίσης ως επικεφαλής δικής του σχολής (σχολάρχης), ως αμοιβόμενος δάσκαλος της αντιλογικής ρητορικής, ως φυσικός φιλόσοφος αλλά και ως θεολόγος, και τέλος ως ιεροφάντης των μυστηρίων. Πρόκειται για μία σειρά από αντιφατικές ιδιότητες, οι οποίες συνθέτουν μια προσωπογραφία η οποία έρχεται σε αντίθεση με ό,τι στοιχειοθετείται για το Σωκράτη που γνωρίζουμε μέσα από το έργο των μαθητών του, τον ήπιο δηλαδή Σωκράτη που αντιπαράθεται στο σοφιστικό σχετικισμό και την εμπορευματοποίηση της γνώσης, που καταπιάνεται με ηθικά και όχι φυσικά προβλήματα και αναζητά μέσα από το διάλογο την απόλυτη γνώση, σεβόμενος το ισχύον πάνθεον και τις παραδόσεις. Ο Αριστοφάνης, σκανδαλωδώς για μας, αποτελεί την κυριότερη πηγή που μας εμφανίζει έναν Σωκράτη μετεωρολόγο. Πού σταματά η γελοιογραφία και πού ξεκινά η ιστορική αλήθεια είναι ένα τεράστιο ζήτημα στο οποίο δεν μπορούμε να απαντήσουμε, δεδομένου μάλιστα ότι ο συγγραφέας μας είναι κωμικός δραματουργός και δεν ενδιαφέρεται για την επιστημονικότητα των σκηνοθεσιών του. Έτσι, παρακολουθούμε στις *Νεφέλες* να συμφύρεται η Σοφιστική με τη Φιλοσοφία, δύο πνευματικές στάσεις που ολόκληρη η δυτική φιλοσοφία μετά τον Πλάτωνα επιδεικνύει υπερβάλλοντα ζήλο να τις αντιπαραβάλει.

Με τα παραπάνω δεδομένα, η προσπάθεια να αποδοθεί σωστά το έργο μάς φάνηκε ιδιαίτερα ελκυστική. Έτσι, στην απόδοσή μας λάβαμε υπόψη όλα αυτά τα προβλήματα και προσπαθήσαμε να τα αναδείξουμε ακριβώς διότι εξυπηρετούν τη δραματικότητα: οι στείρες θεωρητικές αντιπαραθέσεις, η πνευματική υπεροψία, η ανατροπή των κοινών παραδοχών και η μυστικοπάθεια των ταγών του πνεύματος φαίνεται να είναι ακριβώς τα φαινόμενα που θέλησε να καυτηριάσει ο Αριστοφάνης μέσα από την αρνητική τους όψη. Όπως ειπώθηκε παραπάνω, θέτει στο στόχαστρο το «συρφετό» των διανοούμενων της

εποχής: φιλόσοφους και σοφιστές, ερευνητές και κομπογιαννίτες ρήτορες, μύστες και θεολόγους, οι οποίοι απομακρύνονται από τις «κοινές», δηλαδή τις κατεστημένες λογικές και αξίες, γυρεύοντας ανυπόστατα πράγματα πέρα από την καθημερινή εμπειρία και δυναμιτίζοντας παράλληλα τα θεμέλια των αντιλήψεων που δέχεται η κοινωνία ως σύνολο. Στο σημείο αυτό θα εντοπίζαμε τόσο τη νεοτερικότητα όσο και το παιδευτικό στοιχείο στην πρόσληψη του έργου από το κοινό κάθε εποχής. Ποτέ πριν καμία κωμωδία δεν είχε ασχοληθεί με το ζήτημα της *παιδείας* στην πόλη, ζήτημα μονίμως επίκαιρο στο σύγχρονο πολιτισμό μας. Η πρόκληση που είχε δεχτεί στα χρόνια εκείνα η αθηναϊκή κοινωνία στα ήθη και τις αντιλήψεις της από τους κάθε λογής διανοούμενους ήταν αντιστοίχως ανάλογη με την ανάπτυξη του πνευματικού μετώπου που σε αρκετό βαθμό περιέθαλψε. Οι αντιδράσεις της δεν ήταν πάντοτε ανεκτικές απέναντι στο φαινόμενο, όπως μαρτυρούν οι περιπτώσεις τόσο του Αναξαγόρα όσο και εκείνη του ίδιου του Σωκράτη, με τον τραγικό του θάνατο μετά από δικαστική απόφαση της πόλης. Αντίστοιχα φαινόμενα δοκιμάζουμε και σήμερα, όταν τα διαφωτιστικά και πνευματικά κινήματα εντείνουν την κριτική τους χωρίς να συναντούν καίρια την κοινωνική ανταπόκριση. Τι τα θέλουμε; Οι καιροί δεν είναι πάντοτε ώριμοι ή οι διανοούμενοι παραμένουν αθεράπευτα αφηρημένοι σε σχέση με την κοινωνική πραγματικότητα. Η κατάληξη του έργου θα είναι ο εμπρησμός του *φροντιστηρίου*, δηλαδή της υποτιθέμενης σωκρατικής σχολής.

Αν μη τι άλλο, η σημερινή Ελλάδα χρωστά στην έμπνευση του Αριστοφάνη τη λέξη *φροντιστήριο*, η οποία έχει καταντήσει να σημαίνει το βραχνά της νεοελληνικής εκπαίδευσης.¹ Και μάλιστα το αριστοφανικό *φροντιστήριο* παρουσιάζεται να διαφθείρει τους νέους, μαθαίνοντάς τους τη στρέβλωση των λόγων. Έτσι γίνονται ικανοί να στραφούν ενάντια στους ίδιους τους γονείς τους, πράξη από τις πλέον ειδεχθείς. Αν σ' αυτό συνυπολογίσουμε ότι ο Σωκράτης απευθύνεται και καλεί τις Νεφέλες, τα σύννεφα, προβάλλοντάς τες ως νέες και υπέρτερες θεότητες, τότε οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι σχηματίζονται τα δύο σκέλη της κατηγορίας που του απήθυναν ο Μέλητος, ο Άνυτος και ο Λύκων. Οδηγούμαστε να παραδεχθούμε ότι ίσως ο Αριστοφάνης να μη βρίσκεται τόσο μακριά από την πραγματικότητα, όχι τουλάχιστο τόσο όσο θα θέλαμε να πιστεύουμε. Τελικά συντάσσεται με τους κατήγορους του Σωκράτη που επεδίωξαν τη δημόσια καταδίκη του; Δε νομίζουμε ότι κάτι τέτοιο συμβαίνει. Μέσα στην καρικατούρα του ο Σωκράτης δε στιγματίζεται πολιτικά και σε κάθε περίπτωση δεν αμφισβητείται η υπεροχή της λογικής του ικανότητας.

Θα κλείσουμε αυτόν το μικρό πρόλογο υποστηρίζοντας πως ο ποιητής μας διηγείται την ιστορία του χωρίς να υιοθετεί κάποια σαφή θέση απέναντι στο όλο ζήτημα. Βέ-

¹ Έχει προταθεί ότι η λέξη πλάστηκε από τον Αριστοφάνη κατ' αναλογίαν του *τελεστήριον*, οπότε έχουμε μια πρόσθετη νύξη στον μυσταγωγικό χαρακτήρα με τον οποίο ο ποιητής θέλει να περιβάλει τη λειτουργία της σωκρατικής σχολής. Βλ. σχετικά S. Byl [1999].

βαια, το σωκράτειο εκπαιδευτήριο εντέλει πυρπολείται, δάσκαλοι και μαθητές ξυλοκοπούνται άγρια, όλ' αυτά όμως είναι μάλλον καμώματα που εξυπηρετούν το κωμικό στοιχείο. Το έργο περιλαμβάνει και μια κρίσιμη καμπή, τον περίφημο Αγώνα Λόγων. Εκεί, παραδοσιακή και σύγχρονη αγωγή αντιπαρατίθενται για να γελοιοποιηθούν και να απογυμνωθούν ηθελημένα και οι δύο, ώστε εντέλει — παρά την πρόσκαιρη νίκη της σύγχρονης αγωγής — εκείνο που απομένει είναι η επισήμανση από τον ποιητή ενός αδιεξόδου, καθώς θέλουμε να πιστεύουμε, ενός προβλήματος στη λειτουργία της πόλης, μέσα από το οποίο αναδεικνύεται το ερώτημα: μπορεί να υπάρξει αγωγή και εκπαίδευση χωρίς κοινά αποδεκτές και καθιερωμένες ηθικές αξίες, χωρίς κοινωνική εμβέλεια; Αυτό ίσως είναι το σημαντικότερο ερώτημα που αναδύεται μέσα από τα αποκαϊδία της σωκρατικής σχολής. Όσο κι αν νοσταλγεί τα παλιότερα ήθη, ο ποιητής αντιλαμβάνεται ότι οι καιροί αλλάζουν αμείλικτα και απαιτούν νέες απαντήσεις.

Με τις ανησυχίες αυτές και με ευρύτερο πλαίσιο την απαξίωση που επικρατεί στο χώρο της δημόσιας εκπαίδευσης, θελήσα να υπηρετήσω το αριστοφανικό έργο φέρνοντας το πιο κοντά στους προβληματισμούς της δικής μας εποχής. Είχα την ευτυχία να διδαχτώ την απλότητα και την αειφορία του κλασικού, μέσα από μια περίτεχνη δραματική δημιουργία, την οποία ο ίδιος ο Αριστοφάνης ξεχώριζε ως το πλέον καλοδουλεμένο έργο του. Ελπίζω να μην πρόδωσα ούτε κατ' ελάχιστο τις επιδιώξεις του δασκάλου.

Αγρίνιο, Σεπτέμβριος 2006

Χ. Τ.

Ο Σωκράτης (Χρύσα Σκουληκαρίτη) μιεί τον Στρεψιάδη (Δήμητρα Βαλλιάνου) στη λατρεία των Νεφελών (4-05-2007, Παπαστράτειο Μέγαρο Αγρινίου).